

KOMPORSZÁG VÁROSAI (TÖRTÉNETI RÉGIÓK ÉS VÁROSOK)

(The towns of "Ferry-country" – Historical regions and towns)

BELUSZKY PÁL

Egy évezred városfejlődését egyetlen szűkreszabott terjedelmű dolgozat keretében áttekinteni – reménytelen vállalkozás. Ezért ezen írás célja nem több, mint Magyarországnak a történeti régiókhoz viszonyított helyzetét, s e változó helyzetnek a városfejlődésre gyakorolt hatását számba venni.

A történeti régiók elméletének kidolgozását az a felismerés tette szükségessé, hogy (Európában) egyes zónákban a társadalom, a gazdaság fejlődése, e fejlődés mozgatórugói eltérőek. Eltérőek az egyének és a társadalmi csoportok céljai, értékrendje, ideológiája – tulajdonképpen *az egyes régiókban eltérő a "történelem"*. Nemcsak késnek az egyes régiók a fejlett pólusokhoz képest ("X évvel vagyunk elmaradva..." típusú megállapítások), *hanem más utat járnak*. E "más utakon" nemcsak kitérők vannak, nemcsak zsákutcában végződő elágazások, hanem a végcél sem azonos. E másság alapján dolgozták ki a történészek a történeti régiók fogalmát, tárták fel azokat a sajátosságokat, melyek az egyes régiókra jellemzőek.

Történeti régiók Európában

Általánosan elfogadott nézet, hogy *Európában két fejlődési alaptípus jött létre, a nyugat- és a kelet-európai*. Az előbbi az antik (római) és a germán örökség ötvöződése nyomán alakult ki; gazdasági alapja *a termőföld vitathatatlan magántulajdona volt*, a jobbágyok használta, s a földesúr magánkezelésében tartott földek jogilag garantált, egyértelmű elkülönülése, bizonyos földterületek jobbágyi tulajdona (szőlők, irtványok), a jobbágyok törvényileg rögzített joga a jobbágytelekhez. Ebből fakadt az egyének (a jobbágycsaládok) érdekeltsége a termelés növelésében, a termelési eszközök korszerűsítésében, gyarapításában (erdőirtás, szőlőtelepítés, az igaerő gyarapítása stb.), a technikai haladás eredményeinek alkalmazásában. A faluközösség rendszere itt hamar felbomlott (ha léteztek is közösen birtokolt földdarabok – legelő, erdő stb. –, ill. fennállt a művelés bizonyos kötöttsége – nyomáskényszer), az agrártermelés "alapegysége" a jobbágycsalád volt. Ugyanekkor Kelet-Európában a "dolgozó rétegek" alig bírtak bárminő joggal arra a földterületre, melyet műveltek; ezek a "szolgaelemek" – holopok – félrabszolga-állapotba kényszerültek. A holop, Orosz István szerint "...kora középkori típusú szolgaelem, akinek semmilyen joga nincs arra a földre, amelyet megművel... Közép-Európában a XIII-XIV. századra kialakult az egységes jobbágyosztály, s ez a jobbágyságnak a szabadok szintjén való egységesülését jelentette. Oroszországban a szabad menetelű jobbágyok vékony rétege nem vált a termelés bázisává, a kiegyenlítődség, az egységesülés a XVI-XVII. században a holopok, tehát a szolgaelem szintjén ment végbe."¹ A földesúr jobbágyt adhatta, vehette, elszakíthatta a földtől – pl. műhelybe,

gyárba, hajóvontatónak küldhette –, elűzhette (ld. Gogol: Holt lelkekjét!). Kelet-Európában a XX. századig meghatározó maradt vidéken a földközösségek (faluközösségek) szerepe, fennmaradt a faluközösségek tagjainak közös felelőssége. Mindez az "egyéni érdekeltiséget" csekély területre korlátozta. (Tanulságos e téren a nyakhámról a – nagyobb vonóerő kifejtését lehetővé tevő – szügyhámra való áttérés területi terjedésének nyomon követése Európában, nyugatról keletre.) Nyugat-Európában a földmagántulajdonnal rendelkező, egységesült jobbágyosztály is alkotórésze a tagolt rendi társadalomnak, a hűbériségnek, egy bonyolult jogi viszonyokkal szabályozott társadalmi képletnek. E "képlet" jellemzésére Szűcs Jenőt idézzük: "De a hűbérurnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szabályszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a fidelitas is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződészerű kötelezettségeit... Egenlőtlen viszonyok a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is", ami "...felvázolta paraszti szinten is a "szabadság" egyfajta korlátozott és feltételes állapotát; hogy azonban még e hasonlíthatatlan egyenlőtlenebb feltételek is hangsúlyos "szerződéses" formát kaptak, az már ama "beidegződések" közé tartozik, mely terminus éppen Bibó István kulcsfogalma a korokon átnyúló társadalomszerkezetiileg determinált s nem pusztán pszichológiai reflexek megjelölésére."² A "szabadságok kis köreihez" sorolhatók a területi szabadságok (tartományok, megyék), a rendek szabadságjogai, a római egyház tevékenysége, a céhek, egyetemek, városok autonómiái és így tovább. A hűbérviszony ezen intézményesülése, "dezintegrációja" a Nyugat legfőbb jellemvonásai közé tartozik. A magyar történetírás viszont, mint feudális anarchiát, a központi hatalom korlátozására irányuló törekvéseket rendszerint ostromozta, pedig az egyes "államigazgatási" funkcióknak – igazgatási, katonai, pénzügyi, igazságszolgáltatási stb. – az elkülönülése az uralkodói hatalomtól az a folyamat, amelyből – ismét Szűcs Jenőt idézve – "...kiformálódott a *contrat social* nagy jövőre hivatott embriója."

Kelet-Európában viszont a rendiség csak hézagosan épült ki, a nemesség is közvetlenül függött az államhatalomtól, a "túlhatalmú" uralkodótól. A nyugat-európai rendiség szabadságainak köreihez tartozott a városfejlődés is, melynek alapvető jegye a városi autonómia kialakulása volt, a "jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magaskultúrákban az állami szuverenitás része". Kelet-Európában viszont a város nem autonóm képződmény, nem önkormányzat, hanem erős állami kontroll alatt álló heterogén képződmény, Hanák Péter kategorikus megfogalmazása szerint a "...cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt."³

A nyugat- és kelet-európai – eltérő jellegű – társadalmi-gazdasági fejlődés alapvonásairól sok hasonlóság található történelemszövegeink vélekedésében; ugyanakkor a két régió közötti határzóna, egy önálló Közép-Európa léte, Magyarország hovatartozása kérdésében a vélemények rendkívül megoszlanak. "A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátos köztés, ha úgy tetszik, "hibrid" jellegű, de önálló jegyekkel leírható történeti régió része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, "nyugati" és "keleti" szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely geneziséstől napjainkig Kelet-Európa egyik "alrégiója" gyanánt fogható fel."⁴ E vélekedések pusztán felsorolása is túlmenne ezen írás keretein. Egyes történészek a "határzónát" s benne a Kárpát-medencét "besorolják" a Nyugathoz vagy a Kelethez. Niederhauser Emil pl. *Kelet-Európához* sorolta – csakúgy, mint pl. Szabó Dezső –: "...Magyarország története a kelet-európai fejlődés ismertetőjegyeit viseli magán..."⁵ Mások *alrégiókat, határzónát* tételeznek fel, ebbe

sorolják hazánkat, s a "Köztes-Európát"; hol "Kelet" nyugati, hol "Nyugat" keleti határövezetébe. A kérdésben véleményt nyilvánítók többsége viszont *önálló "hibrid" régiót tételez fel Nyugat- és Kelet-Európa között*. Hanák Péter: "A gazdaság- és társadalomtörténeti, az államszervezeti, a politikai és a kulturális jegyek vizsgálata számunkra azt bizonyítja, hogy az egységesnek minősített kelet-európai régió-meghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze, a közép- és a kelet-európaiat. E problémát nem oldja meg az az engedmény, amely Kelet-Közép-Európát a nagy keleti régió egyik alrégiójának rangjára emeli."⁶ Szűcs Jenő tömör összegzése: "...létezik egy hibrid módon kettős arculatú önálló közép-kelet-európai régió, melyhez Magyarország, Csehország és Lengyelország rendelhető hozzá."⁷ Akárhogy is, annyi mindenesetre kiolvasható a fenti vélekedésekből, hogy hazánkra s környezetünkre *sem a kelet-, sem a nyugat-európai sajátosságok nem alkalmazhatók fenntartások nélkül*.

Ame...nyiben hazánk (a Kárpát-medence) regionális helyzetét nem tartjuk eleve elrendeltnek, hanem a "Nyugathoz" és a "Kelethez" mért pillanatnyi viszonyban, gazdasági, társadalmi, politikai-hatalmi, ideológiai stb. hasonlóságokban és különbözőségeinkben látjuk, el kell fogadnunk, hogy a régiók nem öröktől fogva létező, változatlan kiterjedésű terület egységek; tehát *nem változatlan Magyarország helye sem Európában*. Ennek pedig a városfejlődésre, a városhálózat állapotára gyakorolt hatása is sokrétű.

Viszonyunk Európához

Római előzmények

Időszámításunk kezdetén a "civilizált világ" (ha úgy tetszik, a "Nyugat") a Római Birodalom határai mögé húzódott, a limesen túl a Barbarikum élte "történelem előtti" életét. A Kárpát-medencét kettészelte a Duna vonalát követő limes, a Dunántúlt a "civilizált világ" köré vonva. A rómaiak mérnöki ismeretei és a Birodalom gazdasági ereje rövidesen kővárosokat emelt Pannóniában, romanizált lakosságot ültetett beléjük. E városállomány feltehetően "fejlettebb" volt, mint Pannónia viszonyai megkívánták volna (a vidék gazdasága és lakossága lassabban romanizálódott, "zárkózott fel" a provinciális szintre), vagyis már ekkor (!) "mintakövetés" történt a Kárpát-medencében. Korábbi feltételezésekkel szemben a pannóniai városok és a középkori magyarországi városok között nem volt kontinuitás, hacsak a romok kontinuitása nem, annak ellenére, hogy több mai városunk pontosan a római városok helyén áll (Szombathely-Savaria, Sopron-Scarbantia, Pécs-Sopianae, Óbuda-Aquincum stb.). Mint ahogy az Alföld másságát, így az alföldi város másságát sem a "civilizáció" évezredes késésével magyarázhatjuk.

Korai feudalizmus – "a központi helyek kora"

A (Nyugat-) Római Birodalom összeomlása nyomán a "civilizált világ" szűk térre zsugorodott, ám a népvándorlás mozgalmas évszázadai után, a VI-VII. századtól nyugaton végbement a romanizált népek (és kultúra), valamint a germán törzsek (ill. hagyomány) ötvöződése. A Frank Birodalom már a római politikai-hatalmi örökségre is pályázott, a "Nyugat" határait egyre keletebbre helyezte át; a VIII. században az Elbáig, a Cseh-medencéig, az Isztriáig. Ugyanakkor Bizánc és a hellenisztikus kultúra másodvirágzása,

expanziója "keleten" – a Balkánon, Dél-Itáliában – is terjeszkedő birodalmat, sajátos struktúrát hozott létre. A magyar honfoglalásig ill. az államalapításig a "Nyugat" és a "Kelet" egyaránt lassú expansziót folytatott, határai nyugaton ill. délen elérték a Kárpát-medencét. E két uralmi szféra között (mely nem jelentett automatikusan teljes kifejlődésű nyugati vagy keleti típusú társadalomfejlődést) hatalmi úr maradt fenn. E helyzetben került a magyarság szükségszerűen Nyugat vagy Kelet – Róma vagy Bizánc – dilemmája elé. Köztudott, Magyarország a latin kereszténység felvételével, az államalapítás mikéntjével, a dinasztikus kapcsolatok megválasztásával a korabeli megítélés szerint is a Nyugathoz csatlakozott. Ám a "civilizáció és struktúra... jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak" – figyelmeztet Szűcs Jenő. A X-XIII. századi Magyarországon egymás mellett éltek a "nyugatias" és a "keleties" elemek; a nyugati egyház, ideológia, kultúra, a formális államszervezet mellett az 1100-as évekig végső soron feudalizmusról sem beszélhetünk. Az ún. "korai feudalizmus" idején – melyet történelemszűcsünk többnyire az 1200-as évek derekáig, végéig számítanak – is számos "keleties" elem volt fellelhető a társadalomban és a gazdaságban. Ezek természetesen a városfejlődés feltételeit is messzemenően megszabták:

- Még nem rögzült a társadalom két alapvető osztályra való elkülönülése. A XI-XII. században általánosan elterjedt a saját munkaeszközzel nem rendelkező rab vagy félrabszolga elemek alkalmazása a gazdaságban. A magyarok állandó látogatói, eladóivévői a környező országok rabszolgapiacainak. Vendégnépek befogadására első adatunk 1121-ből származik.
- Nem rögzültek a tulajdonviszonyok sem; általános volt a közösségi földbirtoklás, csak lassan vált kizárólagossá a "nincsen föld feudális úr nélkül" elve. A jobbágytelekrendszer kialakulásának kezdetei a XIII. század elejére tehetőek.
- A társadalmi, politikai, gazdasági vezető szerep szinte osztatlanul az uralkodóé. A XIII. század elején a művelt földterület háromnegyedének volt birtokában. Az első rendies szervezkedések az 1200-as években kezdődtek. Váczy Péter megállapítása szerint a "...cseh, lengyel és magyar politikai és társadalmi szervezetben a Nyugat legjellegzetesebb középkori intézménye, a hűbériség – például – sohasem jutott komoly szóhoz."⁸

E jellemvonások az idők folyamán persze halványulnak. Magyarország történetének I. kötete szerint: "Az 1116-1241 közti időszak tehát olyan korai feudalizmus, amely már túljutott a struktúra legfontosabb körvonalai kialakulásának, sok megrázkódtatással járó vajúdásának korszakán."

A városfejlődés feltételei az 1200-as évek közepéig azonban alig változtak. E századokban a Kárpát-medencében *természeti gazdálkodás* folyt, következőképp a belső árucserre szűk körű volt, a kereskedelmi tevékenység nem különült el a termeléstől (eltekintve néhány város luxusáru-kereskedelmétől). A mezőgazdasági munkát végzők és a kézművesek *személyükben nem váltak külön*, nem koncentráldhattak egy-egy településen. (Egyes falvak lakói az agrártermelés mellett specializálódtak egy-egy munkafajtára, mesterségre, s ezzel szolgáltak uruknak; ez azonban nem árucserre, hanem feudális szolgáltatás volt.) Elkülönült kereskedelmi és kézműves tevékenység ill. e tevékenységet folytató lakosság – vagyis városi polgárság –, mélyrehatóbb munkamegosztás és nagyobb volumenű, állandóbb jellegű, folyamatos árucserre nélkül valódi városok nem alakulhattak

ki a X-XIII. századi Magyarországon. (Nyugat-Európában viszont a X-XIII. században valóságos "városrobbanás" zajlott le. Új városok tucatjait alapítják, egyre több "valódi" polgársággal rendelkező település nyer városjogot.) Annak ellenére állíthatjuk ezt, hogy a korabeli írott forrásokban egynémely település megjelölésére használták a *civitas*, *urbs*, *castellanum* kifejezéseket; ezekkel többnyire igazgatási központokat jelöltek. "Központi helyek" ugyanis létrejöttek; ispáni várak, megyeszékhelyek, egyházi központok (tehát a város – központi hely, de a központi hely – nem feltétlenül város). Az ispáni várak termékgyűjtő központok, időnként törvéynapokat tartanak bennük, védelmükben vásárokat tartanak, templomaik időről-időre összegyűjtik a környék népét. E "városok" lakossága "...a királyi, ispáni, illetve egyházi földesúri függés szerint tagolódott csoportokra, tehát társadalmi szerkezetében nem különbözött lényegesen egy-egy nagyobb falutól."⁹ A vármegyei központokra értelmezhető Abu Hamid arab utazó (1150-1153 között tartózkodott hazánkban) azon kitétele, mely szerint Magyarországnak 78 városa lett volna. Az sem lehet véletlen, hogy e megállapítást egy *keleti* utazó tette (miközben a nyugatról érkezők városként többnyire csak Esztergomot és Fehérvárt említik); számára a város *nem területiális autonómia, nem a polgárság lakóhelye, hanem csak központ, a vásár, az uralmi központ, a védelem helye* – s ilyenek voltak a korai magyar "központi helyek" is: *keleties képződmények*. E központok magva a 200-250 m átmérőjű (föld)vár, falain kívül a vásártér, körülötte különféle jogállású népek különböző jogállású telepei; "központi szerepkörük" csak az év egy-egy rövidebb időszakában – vásár, hetipiac, törvéynap stb. – funkcionált. Csupán Esztergom és Fehérvár, az ország egyházi, uralkodói, szakrális központjai tértek el az előbb vázolt képtől; falaik között tehetős (latin) kereskedők is éltek, bizonyos autonómiával rendelkeztek, kőházaik városias külsőt kölcsönöztek e telepeknek már a XI-XII. század fordulóján, a XII. században.

A "valódi" középkori városok kora – felzárkózás nyugatra

Történéseink véleménye megoszlik arról, hogy mióta folyt hazánkban árutermelés. Mindenesetre a XII. század végétől, egyértelműbben a XIII. század derekán oly változások történtek, melyek lehetővé tették a "valódi" városok kialakulását (főbb ismertetőjegyei közé ekkor az autonómiát biztosító városi jog, a nem-agrár tevékenységek koncentrálódása, a polgárság kialakulása tartozott). E változások sorában említenünk kell az árutermelés terjedését (a XIII. században a luxusáruk mellett paraszti eredetű tömegáru – bor, gyümölcs, gabona, hal, élőállat – is piacra került), az agrár és kézműves elemeket személyükben szétválasztó társadalmi munkamegosztás előrehaladását, a telepítések gyarapodó számát (a vendégjogú falvak az önkormányzatiság elvét is terjesztették). A tatárjárást követően elsőrendű szemponttá vált a védelem; a királyi birtokok eladományozása nyomán – azok jövedelmének pótlására – vált fontossá új, addig többé-kevésbé lakatlan területek birtokba vétele – erdélyi, szepességi szász telepítések –, ill. új pénzforrások gyarapítása – vámok, vásárjövendelmek, regálék, a pénzverés haszna stb. –, ami a kereskedelem, a városiasodás ösztönzését kívánta meg. IV. Béla adományozott először városjogot (1231), s a XIII. század végéig egy sor, a későbbi városhálózatban is kitüntetett településünk vált királyi várossá (Pest, Nagyszombat, Selmecebánya, Késmárk, Zágráb, Zólyom, Buda, Szeged, Nyitra, Győr, Sopron, Pozsony, Eperjes stb.). Elhelyezkedésük arra utal, hogy a városfejlődés támogatásával célja elsősorban a korábban kevésbé hasznosított területek gazdaságának fellendítése ill. a külső támadók elleni védelem volt. Ugyanakkor tény, hogy a városi jogot nyert települések kiemelkedése a településállományból a településföldrajz klasszikus eszközeivel magyarázható. (Pl.

Nagyszombat a Morvaországba, Prágába vezető út magyarországi végpontjánál vásárváros, *Sopron* az egyik legfontosabb nyugati kapunk városa, *Brassó* három hágó útjait gyűjtötte össze a szász, székely és román telepések érintkezési vonalánál; *Pozsony* a dunai vízi út mellett a dévényi kapu védelmezője, vásárvonalon feküdt stb.) De függetlenül a királyi akarattól, a jogállástól, a tényleges városiasságot – gazdasági súlyt, lélekszámot, hierarchiaszintet – feltáró vizsgálatok szerint is a Felvidéken volt ekkor, a XV. században az urbanizáció súlypontja. Kubinyi András a bécsi és a krakkói egyetemre beiratkozott magyarországi hallgatók lakóhelye alapján készítette el hierarchikus rangsorát. Ennek alapján egyértelmű a városok felvidéki és szászföldi sűrűsödése. Az 1-3. hierarchikus szint 20 városa közül 9 a Felvidéken, 3 a Szászföldön, 3 a Dunántúlon helyezkedett el, nem számítva Budát és Pestet. A Dunántúl városodottsága csekélyebb volt a vátrnál (Major Jenő még itt találta a legsűrűbb vásárhelyállományt a kora középkorban), az Alföldet pedig csak Szeged képviselte az első húsz között. Gyula a további 24 (IV. rendű központok) város között található.¹⁰

A Kárpát-medence városai ekkor – együtt az ország egészével – *nyugat felé* közelítettek; a XIII. század második felétől az ország társadalmi-gazdasági struktúrájában a nyugati elemek jutottak túlsúlyra (de nem váltak kizárólagossá). Hogy ebben a korban *már Közép-Európáról* beszélhetünk-e (hisz hazánk, Cseh- és Morvaország, Lengyelország, a Baltikum sem a Nyugat, sem a Kelet jellemvonásait nem viselte maradéktalanul), esetleg Nyugat-Európa keleti pereméről, az részben szubjektív megítélés kérdése, részben nevezéktani kérdés. Szücs Jenő mindenesetre "Kelet-Európa nyugati peremétől a strukturális értelemben vett Nyugat peremére" való átfordulásról beszél, mely folyamatot "...a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága jellemez." Ez a gyors, "összevont", szervesen fejlődés torzítja is a "nyugati jellemvonásokat", olyannyira, hogy *már ekkor joggal beszélhetünk közép-európai fejlődési útról, történeti régióról.* "...indokoltnak látszik már a középkorban "Közép-Kelet-Európa" fogalmának előlegezése arra az egész régióra, mely nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a "kelet-európai" közegeben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával."¹¹ A városállomány esetében a "nyugatias normákhoz" való igazodást jelentette a városjog, a polgárság kialakulása és tagolódása, a városok szerepköre, a városkép alakulása (noha a középkori magyar városok belterületének lakósűrűsége 25-80 fő/hektár volt, a nyugat-európai városokban viszont 150-300). A Szücs Jenő említette "módosulást" viszont a hálózat ritkasága, a városok csekélyebb lélekszáma (a XV. század végén csupán Pest és Buda lélekszáma haladta meg a 10 ezer főt s talán további fél tucaté az ötezer főt – Debrecen, Szeged, Brassó, Kassa, Kolozsvár, Nagyszében –; ugyanakkor Itáliában 80-100 ezres városok, Nyugat-Európában is 20-40 ezres középvárosok alakultak ki), de *mindenekelőtt polgárságuk szerényebb vagyona.* A csekély városi tőke (míg pl. Észak-Itáliában 400-500 ezer aranyforintnyi vagyonnal is rendelkezhetett egy-egy gazdag polgár, nálunk ez az összeg sohasem haladta meg a 30 ezer forintot) hozadéka csak harmadát-negyedét tette ki pl. a délnémet kereskedővárosokban elérhető hozadéknak, a belső piac korlátozottsága, a szerény ártermelés, az ország kedvezőtlen forgalmi helyzete, a kismértékű átmenő forgalom, a lassú pénzforgás következtében. Ez a "strukturális gyengeség" aztán a XV. század végétől, a XVI. századtól vezetett igen súlyos következményekhez.

Visszakanyarodás – tűz és vas

A "Nyugathoz" való felzárkózás harmadfélszáz éves szakasza azonban torzó maradt. A következő századokban – a XVI. század elejétől a XIX. század derekáig (?) – a közép-európai fejlődési út rögzült, tartós struktúrává alakult. Közép-Európa manifesztálódott, egyben – a nyugathoz viszonyítva – hanyatlásnak indult. E változás Európa gazdaságának nagy regionális átrendeződésére vezethető vissza. Dinamizálódik az "Atlanti Európa"; immár a korai kapitalizmus kifejlesztésében vállalva vezető szerepet. Nyugat-Európában a feudális agrárviszonyok felbomlása felgyorsult, a jobbágyok helyét bérlők, szabad parasztok foglalták el. A feudális viszonyok bomlása teret nyitott a tőkés ipar korai formáinak terjedése előtt (Verlag-rendszer, "Rural Industry", manufaktúrák); az atlanti partvidékre tevődik át a világkereskedelem központja, megindul a gyarmatosítás, megeremtvé ezzel az "eredeti felhalmozás" különleges lehetőségeit. A "keleti zóna" hanyatlásának földrajzi okai is voltak – a transzatlanti útvonalak távolsága –, de elsősorban társadalmi-gazdasági okai, pl. épp a polgárság jóval kisebb aránya, szerényebb tőkéje. Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a Nyugat perifériájává vált; a nemzetközi munkamegosztásba mint agrártermelő s iparcikkfelvevő fél kapcsolódott. Közép-Európa birtokos nemessége az agrárkonjunktúrát a természetbeni járadékok növelésével, a saját kezelési földek kiterjesztésével s robotoltató megművelésével, egyáltalán a feudalizmus hadállásainak megerősítésével tudta kihasználni. Az uralkodók sem tudtak a városokra támaszkodni e folyamatok ellensúlyozása céljából, sőt érdekeiket feláldozva elsősorban a nemességgel kerestek szövetséget (pl. királyi városok magánföldesúri kézbe adása). A feudális típusú városfejlődés megtorpan, még mielőtt a nyugat-európai szintet elérte volna. Hazai városaink népességszáma pl. a XV. században, annak második felében már alig növekedett. "Ez a megtorpanás nem a kapitalizmusra való átmenetet jelentette, hanem visszaszorulást a nemesi-feudális erővel szemben, hátralépést a virágzó feudalizmus viszonyaihoz képest..."¹² Mindehhez ráadásul jött a török. Ha "hanyatlásunkat" nem is a török okozta, a mindennapos hadjáratok, a létbizonytalanság, a lakosság, az ingó és ingatlan vagyon ismételt pusztulása oly mértékben sújtotta városainkat, hogy az 1711-ig terjedő időszakot indokolt külön korszakként kezelni.

A XVI. század közepére török hódoltsági területté vált az egész Délvidék (az ország leggazdagabb agrártája), az Alföld többsége, a Dunántúl bő fele, a Felvidék déli pereme és az ország korábbi fővárosa, Buda. A hódoltatott városok tehetősebb polgársága elmenekült, elhurcolták, elpusztult. Török katonavárosokká, erődítményekké, igazgatási központokká váltak – vagyis keleti típusú városokká, egy olyan birodalom részeként, amely már nem is Kelet-Európa volt, hanem – Ázsia. Ez a sors várt Budára és Pestre, Fehérvárra, Esztergomra, Pécsre, Szegedre, Bácsra, Egerre, püspöki székhelyeink többségére. A hódoltsági területeken ugyanakkor véglegesen kifomálódott egy sajátos várostípus, az alföldi mezőváros (agrárváros); ld. alább.

A Királyi Magyarország többszörös perifériává vált; nemcsak Európa, hanem a Habsburg Birodalom perifériájává is. A hadak járása állandósult, nemcsak a törököké, hanem a "nemzeti" hadaké (Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi) és az ellenük – is – harcoló császáriaké. A hadak hovatarozása az ostromlott, felprédált, megsarcolt, felgyújtott városok szempontjából majd közömbös volt. Az állandó létbizonytalanság, a lakosság, a gazdaság pusztulása a városiasodást is rendkívül visszavetette; korábbi városaink, mezővárosaink szerepe a védelemre, a helyi piacközpontok funkcióira korlátozódott. Nemzetközi kapcsolataik felszámolódtak (jobb esetben Bécsig, Krakkóig terjedtek), a távolsági (kül)kereskedelemben csak közvetítőként kapcsolódtak. Lélekszámuk

évszázadokon át stagnált, funkcióik változatlanok voltak. Városaink a "túlélésre" és a kiváltságörzésre rendezkedtek be (jellemző, hogy királyi városaink Mohács után hozták a zsidók elleni – a konkurencia elleni – intézkedéseiket).

A romlás virágai – a mezővárosok

Szorosan kapcsolódik a történeti régiók kérdésköréhez az alföldi mezővárosok kiformálódása is. Mindenekelőtt le kell szögeznünk: véleményünk szerint egyes államalakulatok, államterületek egyidejűleg több, eltérő történelmi utat járó régióra különülhetnek, többféle "társadalmi-gazdasági struktúrát" is kialakíthatnak. Az *Alföld* – feltételezéseink szerint – *sajátos történeti úton járt, eltérően a többi országrészről*.

Míg az ország a XIII-XV. században a közép-európai mezőben "nyugatra" mozdul el, az *Alföld továbbra is a feudalizációban "hátramaradt", "feudalizmus előtti terület",* extenzív gazdasági hasznosítással. Ám *kelet-európai jellegűnek sem lehet fenntartás nélkül nevezni,* hisz pl. nem a kelet-európai holop típusú szolgarend teszi a népesség zömét (ha a kunok dolgoztattak is rabszolga-félrabszolga elemeket), hanem a nemzetiségi társadalom nyomait őrző, *részlegesen feudalizálódott szolgáló rend.* A "fejlődés", a felzárkózás is "nyugatra" történik, mintsem keletre. Az *Alföld ekkor közép-európai környezetbe foglalt prefeudális periféria.*

A XV. századtól kezdve feltételezhető egy olyan folyamat, amely az alföldi út meghatározó jellegét adja. E folyamat lényege, hogy az *Alföld* – igen rövid idő alatt – *úgy került át egy "feudalizmus előtti" állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba,* hogy közben a feudalizmus kifejlett, tipikus formája meg sem szilárdult, nem vált általánossá, általánosan elterjedtté az egységes jobbágyi rend sem.

A XVI. század első éveire meglehetősen jól körvonalazódott már ez az "átfordulás". A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszorodnak, megerősödnek a mezővárosok. Sűrűségük ugyan nem érte el a dunántúlit, de itt alakultak ki a legnépesebbek (Debrecen, Gyula, Cegléd, Bátmonostor). Bácskai Vera kutatásai szerint "...az alföldi mezővárosok népessége emelkedett a legegyszerűsebben és leggyorsabb ütemben, s a XV. század elején ezek átlagnépessége a legmagasabb."¹³ Lakosságszámuk aránya – Szabó István számításai szerint – az összlakosságon belül országosan kb. 20% volt, egyes területeken azonban azt jóval meghaladta. (A XV. században a Bodrog megyei jobbágyok 32%-a, a gyulai uradalomban a lakosság 49%-a (!) élt mezővárosokban.) Ezek az arányok, kiegészülve a kunokkal, jászokkal, már jellemző meghatározóvá tehetik a "szabad paraszti" fejlődést. A mezőváros ezt a lehetőséget jelentette. "A mezővárosi kiváltságok, s nem utolsó sorban az egy összegben fizetett adó és az önkormányzati jog a parasztság jelentős rétege számára a nyugati parasztbérlőkéhez hasonló szabadságot és termelői függetlenséget biztosított."¹⁴

Mezővárosok persze az országban másutt is kialakultak – hálózatuk a Dunántúlon még sűrűbb is volt. Jogi helyzetükben sem látszik szisztematikus különbség. Gazdaságukban viszont igen; az alföldi mezővárosok már a XIV-XV. században határozottan agrárjellegűek, lakóik elsősorban állattartásból, kereskedelemből éltek, s ha figyelembe vesszük, hogy az állatkivitel hazánk exportjából ezen időszak alatt 60%-ról 91%-ra nőtt, egyszerűen különleges megvilágításba kerülnek az alföldi mezővárosok. Az állatkereskedelem hasznán másokkal is osztoznak, de az állattartás-nevelés legfontosabb színtere az Alföld. A korábbi lazább településállomány, a megindult pusztásodás, a puszták bérlete, a hatalmas városhatárok biztosítják az állattenyésztés színterét – már a török hódoltság előtt. Nem elhanyagolható körülmény, hogy a legelőterület – csakúgy,

mint a sok mezővárosban szintén jelentős árutermelést produkáló szőlőterület – nem tartozott a (jobbágy)telki állományhoz, akár birtokjogon, akár bérletként bírta azt tulajdonosa vagy a (mezővárosi) közösség. Így nem volt alávetve művelési kényszernek és jobbágyi szolgáltatásoknak.

Ezen az alapon formálódott sajátossá az Alföld településhálózata. A mezővárosok és tanyáik révén az agrártermelés városi keretekbe szerveződhetett, a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellátott. Az Alföld törzsterületén, a jellegzetesen alföldi településrendszerű területeken (egy majdhogynem háborítatlan agrártájon!) "szabályos" falvakat alig-alig lehetett találni a XIX-XX. század fordulójáig. A mezőgazdasági funkciójú szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a *tanyaelvű* település másutt Európában rövid ideig fennálló, átmeneti képződmény volt, *települési-gazdálkodási rendszerré nem szerveződött*. A "tanyaelv" adott tartalma, a tanyák települési, gazdálkodási funkciója kialakulásuktól kezdődően többször változott, módosult. A különböző szerepkörű tanyák egy időben is léteztek egymás mellett; a "valódi tanya" egy osztott települési rendszer *egyik, nem önálló* – ezért önállóan, az anyatelepülésektől elszakítva meg nem ítéhető – egysége, mely a belterületi házzal együtt alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet, egy családi gazdaságot. A család és gazdasága a belterületi lakás, valamint a tanya közt megosztva funkcionál. A család valamilyen – a tanyásodás eltérő fázisaiban eltérő amplitúdójú – ritmus szerint váltva egyaránt lakja tanyáját és belterületi "otthonát"; a család, de az egész mezővárosi társadalom bizonyos térbeli tagolódást kapott. A két települési "részegység" kapcsolata idővel változik, az "ideiglenességtől" az "állandóság" felé, a tanya "önállósodása" felé haladva, olyannyira, hogy a XX. századra tömegével keletkeztek önálló lakó- és gazdálkodási egységet képező tanyák.

A mezővárosra és tanyarendszerére épülő települési rendből számos egyéb sajátosság következett (illetve legyünk óvatosabbak: lehet, hogy e sajátosságok hozták létre a különös településhálózatot; még pontosabban, egyes elemeknél kimutathatóan többszörös kölcsönhatás volt a társadalom és településrendjének sajátosságai között); a városokat többségében mezőgazdasági népesség lakta (s így a statisztikai vagy közigazgatási városforgalom nem tudott velük mit kezdeni), vonzáskörzetük nem vagy alig volt, illetve saját tanyavilágukra terjedt, arra a területre, amely társadalmi- és gazdaságszervezetileg "amúgy is" a mezőváros része volt. Ebben a települési rendben a "városi" és a "falusi" nem különült el egyértelműen, a tanyasi nem volt falusi, vidéki, hanem a városi társadalom alkotója (nem beszélve most az idők folyamán végérvényesen tanyákra szorulókról, a tanyai cselédekről stb.); s amit nyomatékkal említenünk kell: a határok elmosódottsága nemcsak a települési rendre, hanem az alföldi társadalomra is jellemző volt.

E paraszti társadalomnak a következménye, hogy "valódi polgárság" csak a legnagyobb mezővárosokban alakult ki, viszonylag későn és kis számban. Ez magyarázza a falusias formákat, műszaki infrastruktúrát, alaprajzot, s nem az "elmaradottság" vagy a természeti adottságok (pl. az építőhiánya). A török hódoltság – paradox módon – segíti is a mezővárosi sajátosságok kialakulását; megszűnik a feudális földesúr közvetlen jelenléte, az ún. "khasz-városok" (közvetlenül a szultánnak adózó, s ezért uralkodói védelemben részesülő városok) meglehetősen autonómiával rendelkeztek; az elpusztult, elnéptelenedett falvak határait a mezővárosok hasznosították (bérlették), népességszámuk még emelkedett is. Ezért a XVI-XVII. századot egyes szerzők a mezővárosi fejlődés, az "alföldi út" virágkorának tartják (pl. Márkus István, Majlát Jolán). Kétségtelen, a pusztításokat átvészelő mezővárosok társadalmi képletében számos pozitív elemet találunk, rokonszenves, vonzó az "alföldi út", de – a magunk részéről legalábbis – a XVI-

XVII. századi mezővárosokat a "romlás virágainak" tartjuk; "szabadságaiként" az Alföld legyilkolt és elhurcolt lakóinak többségével, nyomtalanul eltűnt fiaival fizetett. "Kétfelé" viselte a terheket, felhalmozott értékeit a háború szeszélye prédálta; a mezővárosok lakói a "nagy konjunktúra" másfél százada után többnyire pusztá életüket mentették át a XVIII. századra – már akik átmentették, s persze felduzzadt városhatáraitak, tradícióikat.

Az újjáépítés százada

A háborúk elültével a *XVIII. század az újjáépítés százada*. Az újjáépítés azonban – bármily elismerésre méltó eredményekkel is járt – végső soron csak a "török előtti" állapotok rekonstruálását jelentette. Ez a városhálózat esetében határozott visszalépést jelentett. Városaink helyi piacközpontokként, szűk körzetek kézműipari központjaiként éledtek újjá; polgáraik vagyona szerény volt – többnyire egy-egy kis lakóház, iparosműhely, esetleg szőlőbirtok. Kapcsolataik alig nyúltak túl az országhatáron, nagykereskedők "világa" legfeljebb Bécsig, Bécsújhelyig, Brünnig, Fiuméig terjedt. Buda a XV. században európai – de legalábbis közép-európai – hatókörű hatalmi központ, kulturális centrum és külkereskedő hely volt, a XVIII. században szerény céhes-ipari központ, némi elosztó kereskedelemmel. A városhálózat ilyenfajta "fejlődése" érthető, hisz hazánkban a *nem-tőkés* áruterelés és -forgalom szerveződött újjá. A XVIII. század végétől azonban már a magyarországi városállományra is hatnak a kapitalizálódó Európa "erői". Közvetve, ahogy Gyimesi Sándor jellemzi e folyamatot: "A kapitalizmus kialakulásának következményei a közép-kelet-európai területeket éppen a kereskedelem útján érték el először, még mielőtt iparuk, sőt általában termelésük tőkés átalakulása jelentős lépéseket tett volna. A kapitalizmusnak a városhálózatot átalakító hatása így itt bizonyos fokig megelőzte magának a tőkés termelésnek a kibontakozását..."¹⁵ Az agrártermékek felvásárlása, összegyűjtése, raktározása, később feldolgozása a nyugati piacokhoz közel fekvő kisalföldi, nyugat-dunántúli városokban, a Duna vízi útja mentén egyre több magyarországi településen vált városképző funkcióvá. A gyapjú, a gabona, az élőállat kereskedelme a gyorsabb tőkegyűjtés forrása lett, a terménykereskedők a céhes kötöttségektől független polgárok számát gyarapították. Megkezdődött a városhálózat átrendeződése is, a terménykereskedő városok élvonalába nem egy, szabad királyi városi múlttal nem rendelkező mezőváros is bekerült (Pápa, Nagykanizsa, Vác, Baja, Moson). (A XIX. század első harmadára kialakult városhálózatról Bácskai V.–Nagy L. vizsgálatai alapján kaphatunk áttekintést.)

A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk 1850-1950 között

A feudalizmus közép-európai változatába beleragadt országnak csak a XIX. század derekán, a feudális viszonyok jogi annullálása (1848) ill. a kiegyezés után nyílt módja a Nyugathoz való közeledésre. Ekkor a történeti szituáció hasonlóan alakult, mint az államalapítás után: megteremtődtek a jogi, politikai feltételei a "Nyugat" utolérésének. Ezek a feltételek olyan "készen kapott ruhák" voltak, amelybe bele kellett nőnie az ország gazdaságának, társadalmának. Vonatkozik ez mindenképp a városokra: nem a polgárosodás élén haladtak, hanem utol kellett érniök a polgári átalakulást, ki kellett tölteniök tartalommal a megszerzett (megkapott) kereteket, csakúgy, mint a középkor elején. A történelem azonban meglehetősen kurta időt szánt erre a folyamatra. Még a sikeresebb közép-európai államok, tartományok (Magyarország, Csehország, Lengyelország)

is csak a felzárkózás kezdetén tartottak, s az eredmény felemás volt: "...nem tudták áttörni az agrár-paraszti szerkezet elmaradottsági fokát, ha azon belül lényeges átalakulások, a modern infrastruktúra kiépülése, a mezőgazdasági termelés megháromszorozódása játszódott is le..."¹⁶ (1. ábra)

Dualizmuskori városfejlődésünk valóban agrárországban zajlott. Az agrárkeresők aránya 1870-ben 67,1% volt, a napszámosokkal együtt az őstermelők aránya 80% körül lehetett, s a századfordulón is meghaladta a 70%-ot. A területi munkamegosztás képlete 1900 táján meglehetősen egyszerű: a tisztán agrárjellegű vidék – ahol még az agrárlakosság közvetlen ellátását végző kereskedelmi, iparos, közszolgáltatból élő, egyházi stb. lakosság aránya is feltűnően alacsony – tengeréből emelkednek ki a városok, esetenként igen változó, összességében már alacsony agrárkereső arányokkal (a törvényhatósági jogú városok lakosságának 16,0%-a őstermelő, de Hódmezővásárhely lakóinak 67,5, Szabadka lakóinak 59,0, Kecskemét lakóinak 57,9%-a agrárfoglalkozású). A gazdasági fejlődés középpontjában a XIX. század második felében az agrártermelés tőkés átalakulása, technikai, agrotechnikai modernizációja állt: a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása (a vasútépítkezések elsődendő ösztönzője az agrárpia volt, vasúthálózatunk alakulásában az agrárius érdekkörök befolyása meghatározónak bizonyult), feldolgozása (malom- és cukoripar), kivitele, a mezőgazdasági termelést szolgáló hitel- és biztosítási intézetek kiépítése, sőt a mezőgazdasági kutatás és oktatás magas színvonalú intézményhálózata.

Sajátos átmeneti szerepet töltött be a századforduló táján a városodásban az *ipar*. A *gyáripar* sokoldalú, általános fejlődésének feltételei az 1890-es évekre alakultak ki. Ezért a századfordulón fel is gyorsult az iparosodás (1890-1910 között 64,5%-kal nőtt az ipari keresők száma, szemben az 1870-1890 közötti 31,2%-os növekedéssel), miközben mélyreható változás zajlott le a vállalati struktúrában: stagnált az önállóak száma, arányuk csökkent, s rohamosan emelkedett az alkalmazottak (munkások, tisztviselők) száma, vagyis visszaszorult a kézműipar, és változott az ipari tevékenység városképző szerepe. Míg korábban a kézműipar – néhány, az agrártermeléshez szorosan kötődő ágazatot nem tekintve – erősen koncentráltódott árutermelést folytatott, közvetlenül kapcsolódott a kereskedelmi tevékenységhez, a piachoz, s így jórészt városi funkciókat töltött be, addig a századfordulóra a tömegtermelést egyre inkább a gyáripar vette át, és kapcsolatrendszere áttörte a piackörzeti kereteket. Így az ipar, a városodás, különösen az iparosodás és a városhierarchia kapcsolata lazult.

A dualizmuskori városodás másik forrása a kiépülő polgári igazgatás "centrum-igénye" volt, illetve az elnyert közigazgatási szerepkör nyomán a szükségessé váló intézményhálózat letelepítése. A közigazgatási székhelyek kiválasztása, az intézményhálózat letelepítése (ide sorolható sok egyéb mellett pl. a katonaság elhelyezése is az ország területén!) igen számottevő "külső" tényezőt kapcsolt be a városhálózat alakításába, s háttérbe szorította a "szerves városfejlődést". A sok forrásból – jórészt helyi forrásból – táplálkozó, szerves, harmonikus urbanizálódás néhány városra, mindenekelőtt a fővárosra korlátozódott. A regionális fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően a modernizáció kezdetben néhány gócpontban indult meg; Budapest volt a külföldi tőke (a dualizmuskori beruházások fele, egyes dekádokban 60%-a külföldről származott!), a technikai civilizáció, az innovációk, az új társadalmi eszmék, a művészeti irányzatok hídfőállása.

I. ÁBRA
Városfejlődés, regionális hovatartozás (1000-1996)
(Urban development, regional belonging
(1000-1996))

Társadalmi formáció	Pre-feudalizmus	Korai feudalizmus	Feudalizmus	Török hódítás	Késői feudalizmus			
Az ország haladási iránya								
Az alapstruktúra jellege	Gazdaság: keleties Államberendezkedés: nyugati keleties vonásokkal	Vegyes: nyugati és keleti elemek együttélése	Nyugati, halványodó keleties vonásokkal		„Elkanyarodás” „Nyugatfői”; kevert struktúra, a „közép-európai” jellemvonások felettsége			
Regionális hovatartozás	„Nyugat” peremén	„Nyugat” peremén	„Nyugaton” keleties vonásokkal (korai Közép-Európa?)		A közép-európai jellemvonások rögzülése; Magyarország = Közép-Európa			
A városok jellege	„Központi helyek” kialakulása (vársáncok, egyházi központok, vásáros helyek)	Központi helyek; Esztergom, Fehérvár; úton a „valódi városok” felé	„Valódi” városok autonómiával, polgársággal; ritka hálózat, kisméretű városok, szegény polgárság - a mezővárosi fejlődés jelentkezése		Városok fizikai pusztulása; a „keleties” vonások erősödése; az alföldi mezővárosok kiformalódása			
Fontosabb történések	Államalapítás, püspökségek alapítása, megyék szervezése	Hospesek betelepítése	Elővárosjog Tatárjárás	Az ártermetes kiterjedése Az Anjouk városparóli politikája Zsigmond: városok magántól-desztni kézbe	Mohács Török hódítás, Magyarország három államhatalom keretében Fejlesztődő háborúk			
	Kr. u. 1000	1100	1200	1300	1400	1500	1600	1700

Társadalmi formáció	Újjáépítés	Kései feudalizmus Szerény polgarosodás	Polgári kor	„Szocialista” kor	Poszt-szocialista kor
Az ország haladási iránya					
Az alapstruktúra jellege					
Regionális hovatartozás					
A városok jellege		Újjáépítés a középkori keretek között; a városok helyi piacközpontok	A városok az agrártermelés és az igazgatás központjai; Budapest világvárosi fejlődése; rendies társadalom	Magyarország a Közép-Európában	Közép-Európa "rekonstrukciója"
Fontosabb történések		Dunai gőzhajózás Pest-váci vasút	Polgári forradalom Abszolutizmus Kiegyezés, polgári igazgatás Buda és Pest egyesítése Vasúthálózat kiépítése I. világháború A monarchia felbomlása Trianon II. világháború	Koalíciós évek Fordulat éve; kísérlet a szovjet modell változtatlan átvételére; "szocialista városok" "kádári konszolidáció" gazdasági reform OTK; a vidéki városok iparosítása Reformkísérletek "Rendszerátváltás"	KGST, Varsói Szerződés felbomlása, a "keleti blokk" megszűnése a piacgazdaság elemeinek megjelenése

2000

1900

Kr. u. 1800

Szerk.: Beluszky P. (1996)

A századfordulóra modern nagyvárossá fejlődött, népessége viharosan növekedett, a polgári forradalom és az I. világháború között megötszöröződött (1857: 187 ezer, 1910: 880 ezer lakos). Míg a XIX. század derekán az ország lakosságának mindössze 1,5 %-a, tehát elenyésző hányada élt a fővárosban, addig a XX. század elején 5%-kal részesedett a lakosságból. A hierarchia csúcán – pusztán a fenti adatokból is következtethetően – nem csupán mennyiségi növekedés következett be, hanem szerkezeti változás is: egyértelmű, kiemelkedő súlyú központ került a településhálózat élére. Korántsem ily egyértelmű a városhálózat egészének szerepváltozása, legalábbis, ha a jogilag elismert városokat vesszük figyelembe. Magyarországon 1900-ban 131, Horvát-Szlavónországban további 18 városi jogállású települést tartottak számon, s ha 1870-1900 között mintegy 33%-kal nőtt is lakosságszámuk, az ország népességében súlyuk alig növekedett; 12,8%-ról 13,8%-ra. A XIX. század második felében nem következett be strukturális áttörés a városodás terén; Magyarországot továbbra is "falusi" ország maradt.

A városodás mértéke a dualizmus korában

A városodás mértéke igen különböző volt az ország egyes nagytájain. (A városi népesség arányának számításánál a *funkcionális értelemben* vett városokat vettük figyelembe; ezek száma – a szerző egy korábbi vizsgálata szerint – 250 volt az *akkori* országterületen.)

Horvát-Szlavónországban, Erdélyben, az ÉNY-Felvidéken (Árva, Trencsén, Liptó, Túróc megyékben) a városodás mértéke még a középkorias Európa értékeit sem érte el (Árva megyében a lakosság 4, Trencsén, Varasd, Belovár-Körös, Pozsega, Modrus-Fiume, Lika-Krbava megyékben kb. 5%-a élt a funkcionális értelemben vett városokban). Horvátországban Zágráb némiképp hasonló szerepet játszott mint Budapest Magyarországon; kívülre csak az ország peremén egzisztált néhány középváros (Varasd, Eszék, Zimony). A régió nagyobb részén az iparforgalmi népesség nem érte el a 10%-ot, a városhálózat pedig még egy árutermelő agrárgazdaságnak sem felelt meg. Erdélyben egy sor nagy hagyományú, jelentős polgársággal bíró, "urbanizált" külsejű város létezett (a szász városok, Kolozsvár stb.), ám a régió gazdasági-társadalmi fejlettségének hátramaradottsága tükröződött a városhálózat mennyiségi mutatóiban is. A Székelyföldön, a két Küküllőben, Szilágy és Szolnok-Doboka megyékben, Hunyadban a lakosság egytizede sem élt városokban; a városhálózat jelentékenyebb középkori előzményekkel bíró, ám a századfordulón csupán egy épp az áruterelés kezdetén álló agrárregió városhálózatának képét mutatta. Kivételt a Szászföld (Királyföld, Barcaság) képezett, s ismételten felhívjuk a figyelmet arra a sajátos ellentmondásra, amely az archaikus agrártermelést folytató, kevés számú, kis népességű várost fenntartó, a polgárosulás kezdetén tartó régió, és a "falakon belüli" városi élet egyes elemeinek (városkép, foglalkozási szerkezet, városi tradíciók, viszonylag tehető városi lakosság) fejlettsége között fennállt. Az országot határoló hegységkeret városodása is alacsony volt: Máramarosban, Beregben, Ugocsában, Ung megyében 10% körül volt a városlakók aránya. Itt a városok szerepét is többnyire szerény múltú, kis népességű, valódi polgársággal alig, városi jelleggel nem rendelkező adminisztratív központok töltötték be. Budapest földrajzi helyzete, a sajátos alföldi településhálózat ismeretében is meglepően magas városodási értékeket kaptunk az Alföldre. Csongrád vármegyében a lakosság közel háromnegyede (73,6%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében kétharmada élt *funkcionális értelemben vett városokban*, de ez az arány Hajdú, Békés és Jász-Nagykun-Szolnokban is megközelítette-meghaladta az 50%-ot.

A tanyás mezőváros város volta ellen persze számos ellenvetés támasztható: a tanyai lakos több tucat km-re élhetett a várostól, a városképet, a foglalkozási szerkezetet, és gazdasági funkcióit tekintve a mezőváros maga is falusias település volt. (Mendöl T. felfogása szerint a mezőváros kettős – sőt hármas – osztású település: a *valódi városias magot* – amely többnyire morfológiailag is elkülönült a város többi részétől – *falusi burok veszi körül*, s ez *mezőgazdasági szórványban* folytatódik.) Kétségtelenül torzítanak a közölt statisztikai adatok, de tény, hogy az alföldi településhálózatnak köszönhetően az agrártermelést városi keretek között (is) folytatták e régióban, s a lakosság zöme sajátos kapcsolatban volt a várossal: ha nem is élt valódi városi környezetben, ha tevékenysége nem is volt "városi jellegű", mégis benne élt egy különös városi közösségben, a város intézményei közelebb estek hozzá térbelileg, társadalmilag egyaránt, mint a "hagyományos város-falu rendben" élő falusiakhoz. Ez még a tanyán élőkre is vonatkozik, hacsak kintlakásuk nem volt végleges. Az Alföld magja, s a hegységperem közti terület városodottsága az országos átlag szintjén mozgott; Budapesttől a nyugati határig kiegyensúlyozott (Pozsony megyében 24,2%, Győrben 22,9%, Sopron megyében 19,4; Esztergomban 19,3% és így tovább). Még itt is elsősorban az agrártáj központjai a városok, de már egy modernizálódó, jelentős ártermelést folytató mezőgazdasági vidék – helyi bázisokon – iparosodó központjai, kereskedőhelyei, "valódi" polgársággal (legalábbis középpolgársággal).

A magyarországi városhálózat *dualizmus kori kiépülése-átformálódása jelentős mértékben külső tényezők, államhatalmi beavatkozás eredménye*. Ennek legfontosabb eszköze a *közigazgatási, az államigazgatási funkcióknak a letelepítése volt, de hasonló szerepet játszott az állam által befolyásolt vasútépítés, az állami ipartelepítés is*.

Ennek során igen sok csekély népességű, városi funkciókat egyébként nélkülöző, városias társadalommal, polgársággal nem rendelkező település nyert városi intézményrendszert, s került magas pozícióba a hierarchikus rangsorban. Ez a sajátos ellentét jellemezte járási székhelyeink többségét, de jó néhány megyeszékhelyet is (Csíkszereda, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton, Alsókubin, Aranyosmarót, Magyaróvár, Nagyszőlős stb.). A valódi polgárság hiánya, a köztisztviselői réteg dominanciája, az erős állami függés e városokat némiképp a kelet-európai városokkal rokonította. A városodás, a városfejlődés csekély belső erőforrásai Magyarországon már ekkor kitüntetett szerephez juttatták az állami beavatkozást, újraelosztást. Ez gyökeresen eltért a nyugat-európai gyakorlattól, s mintegy előkészítette a talajt a későbbi korszakok településfejlesztési gyakorlatához.

A településhálózati igényekből táplálkozó hierarchia, az ennek inkarnációjaként megjelenő központi hely-állomány (a közigazgatási, jogi javakkal való ellátás, a városi szolgáltatások igénye) akkor is kialakult, ha ezen elvárásokkal a városfejlődés nem tudott lépést tartani, ha csonka, hiányos városok (pontosabban központi helyek) jöttek létre. A városhierarchia ekkor bővebb keretekkel szolgált, mintsem azt a sokoldalú városfejlődés kitölthette volna. De a funkcionális értelemben vett városállomány sem töltötte ki teljesen azt a jogi keretet, amit a városi jogú települések jelentettek (vagyis a rendezett tanácsú városok egy része, mint pl. Ruszt, Ólubló, Poprád, Szepesolaszi, Szepesváralja, Szepesbéla, Bazin, Jolsva, Vízakna nem rendelkezett városi funkciókkal). A jogi, funkcionális és társadalmi-gazdasági-funkcionális városkategória szétvált, sajátos piramisrendszert alkotott, melyen belül az egyes városok által elfoglalt helyzet fontos városítusképző elem. Ez természetesen a városhálózat "kiérleletlenségének" jele.

Budapest "túlsúlyát" ("vízfej") előszeretettel magyarázzuk Trianonnal; a kép árnyaltabb. Budapest már (még?!) a századfordulón is "aránytalan" helyet foglalt el a

településhierarchiában, ha nem az ország egészéhez mérjük súlyát, hanem a városhálózathoz, kiváltképp az őt követő regionális centrumokhoz. Budapest és a városhierarchia következő lépcsője közötti szakadék a századfordulón legalább akkora volt, mint napjainkban. (Lakosság száma önmagában több, mint a 10 regionális centrumé; a kereskedelemről élő keresők száma a 10 nagyvárosban a fővárosiaknak 45%-át tette csupán ki, s a fővárost követő 32(!) városban élt annyi kereskedelemről élő kereső, mint Budapesten; a banki mutatók szerint a pénzforgalomban még a kereskedelemnél is nagyobb súlyra tett szert és így tovább.) A főváros a XIX. század utolsó harmadában egyre inkább távolodott a többi várostól, köztük a regionális centrumoktól. A növekedés üteme is messze meghaladta a vidéki nagyvárosokét. Ez a helyzet természetesen magyarázható a már említett "hídő"-effektussal – egy újonnan meghódítandó területen a modernizáció kezdetben kevés számú helyen támad –, s feltételezhető, hogy ha a magyarországi urbanizáció változatlan területi keretek között folytatódhat, akkor a városodás-városiasodás "frontvonala" áttevődhet a regionális centrumokra, és változnak a fent vázolt arányok.

Felemás városrobbanás – városaink a II. világháború után

Az I. világháborút követően a polgárosodás társadalmi-politikai feltételei romlottak, a városok népességgyarapodása is lelassult. Sokkal mélyrehatóbban változtak a városfejlődés feltételei a II. világháború után; e feltételek aztán egy *meglehetősen felemás városrobbanást produkáltak*. Az egyik serpenyőben ismert adatok, folyamatok találhatók: a különösen az 1960-as évektől kezdődően az 1980-as évek elejéig megfigyelhető *"városrobbanás"*, a városban élők számának és arányának rohamos növekedése (1949: a városi népesség száma kerekén 3,5 millió, az összlakosság 36,8%-a; 1970: 5 millió 800 ezer városi lakos, 56,3% városlakó; 1994: 6,5 millió városlakó, az összlakosság 63,2%-a), a jogi értelemben vett városok számának közel megnégyszereződése (1945: 56 város, közülük 6 1950-ben egyesült Budapesttel, 1995: 202 város), *új városok építése* (Tiszaújváros, Százhalombatta, Dunaújváros, Kazincbarcika, Oroszlány, Komló stb.), egyes települések városi szerepkörének látványos bővülése (Tatabánya, Salgótarján, Zalaegerszeg, Siófok, Gödöllő, Szentendre stb.). Városállományunk túljutott az első urbanizációs cikluson, igaz csak néhányuk lépett a második ciklusba; többségük a "szocialista városfejlesztő energiák" kimerülése nyomán az útkeresés (stagnálás?) korában van. *Megtöbbszöröződött a városi funkciók volumene* (pl. a közép- és felsőfokú oktatás, szakorvosi ellátás, kiskereskedelem stb.), ezek horizontálisan is terjedtek. Összehasonlíthatatlanul szorosabb a városok és vidékük kapcsolata, mint a két világháború között. Meggyőzően dokumentálható a városok infrastrukturális gyarapodása, a lakásépítés eredményei, a városi lakosság iskolázottsági szintjének emelkedése, életkörülményeinek javulása. Agrárországból, az egyvárosú országból (közepesen) urbanizált országgá fejlődöttünk.

A városfejlődés mégis *felemás* volt – állítottuk korábban. A *másik serpenyőbe* nem is elsősorban pl. az *"alulurbanizáltság"* kérdése (az a tény, hogy a városi lakosság növekedése, főleg a hatvanas években nem tartott lépést a városi munkahelyek számának növekedésével), az ebből fakadó *tömeges ingázás*, a lakótelepi lakások eleve korszerűtlen, igénytelen volta, a még ma is hiányzó közművek, a *településfejlesztés féloldalassága stb. kerül*, hanem az a tény, hogy a magyarországi városok – minden "fejlődés" ellenére –

közelebb kerültek a kelet-európai típusú városokhoz, mint a két világháború között vagy a dualizmus korában voltak.

A polgárságnak, mint társadalmi osztálynak a felszámolása egy csapásra megváltoztatta a városok társadalmi tartalmát, jellegét, a város eredeti lényegét. A város az ideológia szintjén és a mindennapok gyakorlatában a munkásosztály kitüntetett értékű lakóhelye. Az *ideológiai fordulat* korántsem csak azt jelentette, hogy – deklaráltan legalábbis – a társadalomszervezés elméleti alapjává a marxizmus-leninizmust tették, azt az ideológiát és még inkább hatalomgyakorlási módot, melyet a Szovjetunióban is továbbélő *kelet-európai jellemzők mélyen átjártak* (totalitárius hatalomgyakorlás; autonómiák, a pluralizmus, a magántulajdon nyújtotta garanciák és ösztönzés hiánya stb.). Jelentette az ideológiának és hirdetőinek *idegenségét, a kontinuitások tagadását*, a "lokális" figyelmen kívül hagyását, a hagyományos értékek iránti érzéketlenséget, ami a várostervezésben-fejlesztésben is lépten-nyomon tetten eríthető. A "cselekvések" az ideológiát szolgálták; a korai lakótelepek építésénél a "szocialista életforma" kereteit kívánták megteremteni, a városépítéssel a társadalom "vezető erejének", a munkásosztálynak a térhódítását elősegíteni és így tovább. Az uralkodó ideológiából természetesen egy sor olyan alapelv következett, amelyek a településhálózat alakulását is befolyásolták. Említhetjük pl. az *egalitárius eszméket*, a társadalmi, osztály- és vagyoni különbségek felszámolásának ígéretét, amiből egyenesen következett a területfejlesztési gyakorlat alapvető célja, a területi kiegyenlítődésre, a területi különbségek mérséklésére való törekvés. A közösségi céloknak az egyéni érdekek fölé emelését, a közösségi életforma felértékelését (a városépítés számos "normája" e célt szolgálta), a tervezés mindenhatóságába vetett hitet. Ideologikus célokat követett a gazdaságfejlesztés is, mindvégig azzal a nehezen feloldható ellentmondással küzdve, ami abból fakadt, hogy a maga társadalmi-ideológiai-gazdasági felsőbbrendűségét hirdető politikai rendszer *Európa fejletlen régiójában alakult ki*, így a hirdetett elvek ill. a megalázó tények naponta szembesültek egymással. Ez a "meg-nem felelés" legtöbb és majdhogynem egyetlen legitimációs érvétől fosztotta meg a szocialista rendszert. Belehajszolta egy feszített, erőltetett gazdaságfejlesztési programba, állandósította – Miklósi Endre kifejezését használva – a *"hadigazdálkodás"* viszonyait, mely pazarló, szükségszerűen szelektív fejlesztést tesz csak lehetővé, öngerjesztő és parancsuralmi viszonyokat feltételez. Igaz, a hadigazdálkodás *szelektivitása* a városfejlesztésnek kedvezett, hisz a "kirabolt" forrásokat elsősorban a falu, a mezőgazdaság – átmenetileg –, az infrastruktúra, az emberi erőforrások jelentették. A "hadigazdálkodás" szükséges feltétele volt a hatalom koncentrációja, monopolisztikus-diktatórikus jellege, a politika, a hatalom és a gazdaság szoros összekapcsolódása, koncentrációja, a társadalom "felülről" való irányítása, mindenfajta autonómia – a települési autonómiát is beleértve – felszámolása. A városfejlődés, -fejlesztés ilyen körülmények között *külső* tényezők függvényévé vált; az újraosztási rendszerben elfoglalt pozíció, az egyes ágazatok fejlesztésének központi szabályozása, az ugyancsak központilag készített és elfogadott terület- és településhálózat-fejlesztési tervek előírásai, a "tervük" határozták meg egy-egy térség, város fejlődési lehetőségeit. E szisztémából kimaradt a helyi erőforrások hatása, a helyi jövedelemtermelő-képesség, az innovációs-készség, a helyi társadalmak törekvései, a "szabadverseny" a fejlesztési forrásokért és így tovább. Kimaradt az *autonómia*, a nyugati típusú városfejlődés legfontosabb jellemzője. Ez tette mindenképp féloldalassá az 1945 utáni közel fél évszázad városfejlődését Magyarországon. Ez jelentette a "Kelet" felé való csúszásunkat. Mit is írt *Hanák Péter* a kelet-európai városról? Hogy az az autokratikus államhatalom hierarchikus rendszerébe illeszkedő "toposz" csupán....

Irodalom

- Bácskai V. (1965) *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest.
- Bácskai V. (1988) *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Beluszky P. (1988) Az "Alföld-szindróma" eredete (Vázlat). *Tér és Társadalom*, 4. 3-26. o.
- Beluszky P. (1990) A polgárosodás törékeny váza - Városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 3-4. 13-56. o.
- Beluszky P. (1990) Magyarország városhálózata 1900-ban. In: (szerk.: Tóth J.) *Tér – idő – társadalom*. Pécs, 92-133. o.
- Erdei F. *Magyar város*. Budapest.
- Fügedi E. (1967) Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények*.
- Granasztói Gy. (1980) *A középkori magyar város*. Budapest.
- Gyimesi S. (1975) *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
- Kubinyi A. (1971) A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 23. 58-78. o.
- Lettrich E. (1964) *Esztergom a dorogi iparvidék városa*. Budapest.
- Major J. (1964) A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények*, 32-65. o.
- Major J. (1966) A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények*, 18.
- Makkai L. (1961) A magyar városfejlődés történetének vázlata. In: (szerk.: Borsos J.) *Vidéki városaink*. Budapest, 25-76. o.
- Mályusz E. (1944) A magyarság és a városi élet a középkorban. *Századok*, 1-3.
- Mendöl T. (1944) *Die Stadt in Karpatenbecken*. Budapest.
- Novák L. (1986) *Településnéprajz*. Nagykovács.
- Ruzsás L. (1963) Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII-XIX. században. In: *Értekezések 1961-1962*. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Budapest.
- Székely Gy. (1957) A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12. Budapest.
- Szűcs J. (1981) Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3. 313-359. o.
- Szűcs J. (1955) *Városok és kézművesség Magyarországon a XV. században*. Budapest.
- Thirring G. (1898) Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. *Földrajzi Közlemények*.
- Vörös K. (1965) A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában. *Történelem*, 5.

Jegyzetek

1. Orosz I. (1986) Hozzászólás az "Európa régiói a történelemben" c. vitában. In: *Előadások a Történettudományi Intézetben*, 3. Budapest, 25-27. o.
2. Szűcs J. (1981) Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3. 313-359. o.
3. Hanák P. (1986) Közép-Európa mint történelmi régió az újkorban. In: *Előadások a Történettudományi Intézetben*, 3. Budapest, 14-25. o.
4. Szűcs J. i. m.
5. Niederhauser E. (1958) *A kelet-európai fejlődés kérdéseiről*. Studio Slavica.
6. Hanák P. i. m.
7. Szűcs J. i. m.
8. Váczy P. (1986) A középkori Kelet-Európa. In: (szerk.: Berend T. I.) *Helyünk Európában*. Budapest, 364-383. o.
9. Székely Gy.–Bartha A. (1984) *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I-II. kötet. Budapest.
10. Kubinyi A. (1971) A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 23. Budapest.
11. Szűcs J. i. m.
12. Gyimesi S. (1975) *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
13. Bácskai V. (1965) *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest.
14. u. o.
15. Gyimesi S. i. m.
16. Berend T. I. (1982) Magyarország helye Európában. *Valóság*, 12. 1-23. o.

**THE TOWNS OF "FERRY-LAND"
(HISTORICAL TOWNS AND REGIONS)**

PÁL BELUSZKY

The author aims at evaluating the changing position of Hungary in the historical regions and the impact of this situation on urban development.

The starting point of the author is generally accepted notion, that two basic types of (societal) development appeared in Europe, a Western and an Eastern European one. The former was based on a mixture of the antique (Roman) and Germanic heritage, its economic basis was the indisputable private ownership of land with the various classes of the divided feudal society held together by a clear system of rights and obligations. In Eastern Europe the working layers had hardly any right to the land that they tilled, the feudal system only appeared in part. It was not only the serves, but also the noblemen who were dependents of the state power (the ruler) without any legal regulation.

The territory of two types of development changed during the course of history and a border zone formed between the "core regions" of these types. Hungary was mainly situated in this border zone.